

MEMORIA

УСПАМИНЫ З КАНЦЭНТРАЦЫЙНАГА ЛЯГЕРУ

Мала сяньня сустракаецца ў прэсе згадак аб беларускіх вязьнях нямецкіх канцэнтрацыйных лягероў. Перадусім таму, што лічаным адзінкам беларускай нацыянальнасьці ўдалося выйсьці адтуль жывымі. Была ж нас там немалая колькасць. У адным толькі Асьвенцыме — звыш 3000. Менш — у Дахаё, Матхаўзене, Флёсэнбургу, Крос-Розене і меншых лягерах.

1 сінэжня 1943 году прыбыло ў Асьвенцым звыш 2.000 вязьняў зь Беларусі. За выняткам 140 чалавек, што падаліся як палякі (пераважна гэта былі нясьведамыя беларусы рымакаталіцкага веравызнання), рэшта мела цывільную адва-гу падацца як беларусы.

У Асьвенцыме пераважалі палякі, далей ішлі жыды, цыганды, чэхі, французы, немцы, украінцы, беларусы, расейцы.

Кожны з вязьняў насыў каліровы трывутнік (фарба трывутніка залежала ад роду «праступства»), а пад ім — чарговы нумар. На трывутніку была першая літара дзяржаўной прыналежнасьці вязня. Беларусы з заходняй часткі Беларусі наслі «Р», з усходняй — «R» (Polen, Russe). Адносіны да беларусаў і украінцаў з боку вязьняў іншых нацыянальнасьцяў, што займалі розныя функцыі, дый наагул, былі надтa варожыя. Асаблівай варожасцю адзначаліся жыды і палякі, лічачы беларусаў прадстаўнікамі той нацыянальнасьці, якая супрацоўнічала з немцамі. Лягерныя штубовыя, пераважна жыды, за абы-якія правіны забівалі беларусаў-вязьняў да съмерці. Аб адносінах палякаў да беларусаў хай съведчаць наступныя факты.

Ад сінэжня аж да лютага мы знаходзіліся на карантыне ў Асьвенцыме. Сярод нас дзясяткі паміралі штодзень ад сыпнога тыфу і дызынтарэзы. Нашая дзённая харчовая порцыя: 200—250 г хлеба, 3/4 літра супу з брускі, 10-15 г марга-

рыны (штотрэці дзень). Ніякіх пасылак ніхто з волі не атрымоўваў. На Каляды з суседняга лягеру (рабочы аддзел нашага лягеру, дзе пераважалі палякі) вязні прыслалі на наш блёк бочку (100 літраў) супу, але з засыярогаю, што суп мае быць разьдзелены толькі паміж палякаў, якіх было ў нашым блёку 40—50 чалавек з агульнай лічбы 300—350, рэшта — беларусы. Блёкавы-паляк загадаў усім палякам выступіць зь міскамі. Палякі дасталі па 2 літры. У адказ на гэта нехта зь беларусаў распачаў пяць «Люблю наш край». Са съяззамі на вачох пяялі мы, аж покуль штубовыя на чале са шрайбэрам Краеўскім кіямі змусілі нас змоўкнуць. Тады я ад беларусаў прыпомніў вязнім-палякам, што, седзячы ў турмах і перасыльных лягерах на Беларусі, мы не работі розыніцы між намі і палякамі. Усюды ў турмах пераважалі беларусы. У баранавіцкай турме палякі наройні зь беларусамі карысталіся штодзённай харчовай дапамогай Беларускай Народнай Самапомачы.

Пасыль заканчэння карантыну нас асталося жывых з 2000 толькі 300 чалавек. Але мы не выглядалі ўжо на людзей. Пераважная колькасць з нас мела ўжо папухшыя з голаду і холаду рукі і ногі. Мы ўсе былі кандыдатамі ў крематорыю. Нас усіх пераняслы на рабочы лягер. Прыдзел на працу залежаў ад Arbeitsdienst, кіраўніком якога быў былы польскі паручнік Забельскі. З нас яшчэ ніхто не атрымоўваў харчовых пасылак, тым часам як іншыя вязні, за выняткам жыдоў і расеиццаў, маглі атрымоўваць і атрымоўвалі вельмі часта. Асабліва палякі — калі не ад радні ці знёмых, дык ад Польскага камітэту апекі, ці нават ад Міжнароднага Чырвонага Крыжа з Жэневы.

Аб гэтым Забельскі ведаў дасканала, аднак беларусаў вызначыў у самыя горшыя каманды працы (Konigdgrabe, Fischteich), забіраючы адтуль палякаў на лягчайшую працу. Працаваць прыходзілася ў голым полі па калені ў вадзе. Гінулі беларусы штодзень як мухі. Форарбайтэры, пераважна палякі, дабівалі часта яшчэ зусім здарowych *праклятых русінаў* — значыць *праклятых беларусаў*, ім не саступалі штубовыя-жыды. Паўла Мілюка, настаўніка за часоў польскіх, бальшавіцкіх і нямецкіх, некалькі разоў зьбіў да паўсъмерці форарбайтэр-паляк — як калябаранта. То са мae было зь Левановічам Лёнем, арыштаваным немцамі за супрацоўніцтва з партызанамі, і са шмат кім іншым. Некаторыя

рыя вязні, атрымоўваючыя багатыя харчовыя пасылкі з волі, супу ня елі, а выпівалі вон — заміж таго, каб даць *русы*, якія, як ваўкі, хадзілі ў вольны час каля кухні, каб штосьць вышкрабці з бочки з-пад супу з блёку лягернай арыстакратыі.

Амаль ні адной зборкі не прыйшло, каб шпайбэр ці пракладчык-паляк не прыпомнілі беларусам аб супрацоўніцтве зь немцамі, аб крыўдах, што цярпіць польскі народ і г. д. Гэта была штодзённая літанія, да якой мы, *русы*, прывыклі. Адным нашым летуценнем было вырваша на транспорт у іншыя канцэнтрацыйныя лягеры.

Крывавы кат Забельскі, маючы, перш як блёкавы, а пасьля як кіраўнік Arbeitsdienst'у, сотні людзей на сумленыні, ня ўцёк ад кары. У красавіку 1944 году ён, перанесены ў Бухенвальд, згінуў ад рук вязніяў на панадворку 65 блёку. Шмат каму з нас удалося перамясяціцца ў іншыя канцэнтрацыйныя лягеры. Паўгода Асьвенцыму многаму нас, апошніх магіканаў з 2000, навучыла. Перадусім — салідарнасці між сабой, беларусамі, і салідарнасці ды прыязні з украінцамі, адносіны да якіх былі яшчэ горшыя. Мы навучыліся маўчаць. Носячы літару «Р», мы падаваліся ў незнёмы для нас асяродзьдзі іншага лягера як палякі. Мы гутарылі па-беларуску толькі паміж сабой, або ў адносінах з украінцамі, калі нікога з палякаў не было блізка. Некаторыя з нас, больш спрытнейшыя, пралазілі працаўцаў (ясная рэч, як палякі) на кухню і тады памагалі сваім. Нават былі нашыя штубовыя. Яны, стаўшы функцыйнымі, клялі і лаялі, польскім звычаем, *праклятых русаў* як нямецкіх супрацоўнікаў, хвалілі палякаў, але матэрывальную помач, часта нават адкрыта, давалі тым жа *русы*.

Я быў бы несправядлівым, каб ня ўспомніў аб той помачы і ўсебаковым падтрыманыні, якое нам у лягеры давалі польскія сацыялісты і людоўцы. Ім таксама, як і нам, прыходзілася часта цярпець, як «чырвоным», ад сваіх суродзічаў. Яны, г. з. польскія сацыялісты і людоўцы (сялянскія дэмакраты), заапекаваліся намі яшчэ ў Асьвенцыме. З праудзівай удзячнасцю ўспамінаю групу людоўцаў з Гарволінскага павету на чале са сьв. памяці Міхалам Карвецкім. Ён даваў нам, малой жменьцы пазасталай пасыль карантыну беларускай інтэлігенцыі, усебаковую помач. Далей быў нашым праудзівым апекуном у Бухенвальдзе вязень № 1910 (прозвішча ня памятаю), у Нордхаўзэн-Дора — сьв. па-

мяці др. Міхал Цэрэўка і яшчэ некалькі чалавек, прозывішчы якіх не магу прыпомніць. Ім шмат хто зь беларусаў, у тым ліку і ніжэй падпісаны, заўдзячвае жыцьцё.

Вязень № 48054

№ 9, 1949 г.

ЗА КАНАЛАМ

Многа людзей летуціць аб тым, каб паехаць у чужую краіну, пажыць уражаньнямі падарожжа, пабачыць іншых людзей, іх спосаб жыцьця, культуру, каб пасъля павароту магчы расказваць шмат дзіваў сваім сябрам і знаёмым. Для некаторых гэтыя летуценіні так і застаюцца толькі летуценіні, а на падарожнікаў за мяжу яны пазіраюць з захапленнем і зайдзрасцю. Як нямецкая моладзь Усходняе Нямеччыны падчас ладжанай бальшавікамі ў Бэрліне маніфэстациі за мір пазірала цераз вялікія шыбы міжнароднай транспарнай авіякампаніі ў Заходнім Бэрліне, на съценах якой віселі прыгожыя афіши, заахвочваючыя да падарожжа. Кампанія дапамагала з помаччю ўсім жадаючым падарожнічаць. Бо як можа памясьціца ў галаве беднаму нявольніку, што дзесяці жывуць людзі, якія могуць свабодна, як «вялікія дыпляматы» Грамыка ці Вышынскі, ездзіць за мяжу? А ці паверылі б нашыя суродзічы на Бацькаўшчыне, што мы тут, на чужыне будучы выгнанцамі, маем права ездзіць у другія краіны?..

Калі будзеце мець церпялівасць паслухаць, дык раскажу пра маё падарожжа ў Ангельшчыну, якое я зьдзейніў падчас апошніх вакацыяў.

Стаяла прыгожая ліпнёвая пагода. Мора было спакойнае. Вадаплаў хутка ўспорваў сіню воду, а на палубе аж вецер сівістай каля вушэй падарожнікаў. Цераз пару гадзін на кругазоры паказаўся скалісты бераг, які няўпынна набліжаўся да нас. Падарожнікі сталі шукаць сваіх пакункаў, бо незадоўга будзе высадка — Фолькстоўн. Зь цікавасцю пазіраю на партовы гарадок, да якога пад'яджаем, і на вялікі нязнаны для мяне абток. Каля самага берагу стаіць вялікая шэрая маса закутага ў сталь карабля, насаджанага, быццам вожык шпількамі, арудзіямі з чорнымі горламі, які

гатовы спаткаць стальнімі галушкамі кожнагая няпрошанага госьця, які б няпраўна асьмеліўся дастацца на абток, але нам на параплаве нічога не пагражае, бо маем усе паперы ў парадку.

Вадаплаў прыстаў да берагу, падарожнікі, пераважна ангельцы, адзін за другім высядаюць на бераг, дзе чакаюць іх мытныя ўрадоўцы, а далей — цягнікі ўглыб краіны. Высядаю і я, але дайшоўшы да ўрадоўца, які кіўнёт на мяне пальцам і павёў назад, быццам ганаравага госьця, у спэцыяльны пакой, дзе чакаў мяне старэйшы чын. Той пытае падарожніка: скуль я прыехаў, нацыянальнасць, як доўга жыву ў Францыі, дзе жывуць бацькі і г. д. Адказваю, а ён ўсё піша і нэрвеуцца, калі чаго добра не зразумее.

— Чаго прыехаў у Англію?

— Каб пабачыць фэстываль Вялікае Брытаніі.

— А, вельмі добра, — ён адразу павесялеў. — Я вам дам права побыту ў Англіі на адзін месяц.

— Дзякую, хопіць на маю скромную студэнцкую кішэнь.

Выходжу, прыводзяць мне мой самакат, неадлучны прыяцель у падарожжы. Пакідаю партовы будынак, і заладаваўшы рэчы на самакат, разам з двумя маладымі французамі, якія раней спрэвіліся ў мытным аддзеле і чакалі мяне, накіроўваюцца ў Лёндан. Нядзеля, сівяточны дзень, на дарозе поўна самаходаў, матацыкляў, гул — аж у вушах трашчыць. А тут яшчэ трэба глядзець, каб трymацца левага боку дарогі, каб памылкова па старым кантынэнтальным звычай не звярнуць на правы бок, бо іначай самаходы зробяць з чалавека зацірку. Яны ездзяць злева, па-ангельску, ня так, як на ўсім сьвеце. Праяжджаю праз чысьценкія вёскі і мястэчкі; парадачкам устаўленыя, быццам з карт, усе домікі, абароджаныя платамі, усюды поўна зелені. Едзем, але раптам нешта пацямнела, хоць была толькі 8-я пасъля абеду, напаўзылі цяжкія, валавяныя хмары і стала ліць, быццам з цэбра. Аб далейшым падарожжы не магло быць і мовы, трэба было перачакаць навальніцу. Хутка даждж крыху здрабнёў, хоць зусім не перастаў ісьці, але трэба было думачь аў далейшым падарожжы.

Ехалі мы аж да самага зьміркання, але да Лёндану не даехалі. Пад вечар даждж супакоіўся, і трэба было думаць аў начлезе. Але тут, на жаль, хоць і шмат зеляні, але цяжка знайсці кусок лесу, дзе можна было б паставіць палатку. Усюды ўсё загароджана, нават і сабака ня ўцісненца. Калі

хочаш зрабіць сваю патрэбу, дык цяжка знайсьці месца. Ня ведаю, як робяць ангельцы, яны ж ня возяць з сабою пакавых гаршкоў...

Нарэшце паслья пошукуў удалося нам знайсьці чубок лесу ці, праўдзівей кажучы, хмызняку. Паставілі самакаты, разьбілі палатку і пры съляпым съятле малое электрычнае лямпачкі давай аплятаць французскую шынку з хлебам, запіваючы ўсёлым чаэм з малаком, якога купілі па дарозе ў перавознай кафэйцы. У гэты вечар мне іх чай надта смакаваў і я пачынаў крыху разумець, чаму ангельцы яго так любяць. Крыху пажывіўшыся, пазалазілі ў спальні мяшкі і, выцягнуўшыся на сырой зямлі ў палатцы, аддаліся крылатому сну.

Назаўтра сунем далей на Лёндан. Засталося нам 30 міляў (каля 45 кілямэтраў). Незадоўга ўяжджаєм у горад, але тут цяжка распазнаць, ці гэта горад ці вёска, бо прадмесьці Лёндану падобныя да тых вёсак, што нядайна праяжджалі. Толькі дамы сталі гусьцець ды рух на вуліцы ўзмацняцца. Едзем яшчэ адну гадзіну і вось — вялікі горад. Па вуліцах поўзаюць таксоўкі, цяжкія самаходы і чырвоныя двухпавярховыя аўтобусы. Людзі сядзяць у іх і згары дзвіяцца на нас. Я бачыў вялікія самаходы, але двухпавярховых яшчэ не давялося бачыць. Думаю сабе, як яны ходзяць, што не перавернуцца. Але ўрэшце прыгледзеўся — гэта таму, што ўнізе сядоць таўстыя людзі, а наверх лезуць худыя і падлеткі. Увесе рух адбываецца спакойна, рэгулярна, бяз гуку, бяз гоману. Стайць «боб» (так называюць тутэйшую паліцию) і кіруе ім. Кожнаму па два мэтры з гакам; на гак складаецца высокі паліцэйскі шлем. Бяз палак і пісталетаў, ня так, як на кантынэнце, таму, можа, і любяць іх ангельцы.

Трэба нам знайсьці беларускі дом у Лёндане, на Пэн Роад. Набраўшыся сымеласьці, падыходзім да аднаго «боба» і пытаемся дарогі, але той ня ведае, запытвае другога «боба», другі таксама замармытаў нешта і пытает, які гэта квартал. Кажам, што 7-ы, але якая літара — «С», «В» ці «Н» — забыліся.

Паказаць дарогі нам не сумелі. Гэта крыху паменшыла іх павагу ў маіх вачох. Хіба жадаюць, каб я, прыехаўшы першы раз у Лёндан, знаю яго, як сваю родную вёску? Калі яны самі ня знаюць, то я маю знаць? А нашто існуюць карты?..

Бяда дый годзе, як нам знайсьці Пэн Роад? Тут аднаму з маіх спадарожнікаў прыйшла шчаслывая думка: «Трэба купіць дакладны плян Лёндану». Што і зрабілі. Глядзім, аж Пэн Роад ляжыць на другім канцы Лёндану. Давай мы памалу туды накіроўвацца. Праехалі яшчэ пару кілямётраў, так нам есьці захацелася, што мусялі затрымацца пры вуліцы, на акраю нейкага парку і, сеўши на лаўцы, кончылі французскую шынку з хлебам. Дзівіла гэта і бавіла праходзячых побач ангельцаў, бо яны, відаць, да такога роду спектаклю ня прывыклі, а мы, згаладаўшы, на іхня сымехі нават і вухам не вялі.

Крыху падсілкаваўшыся, выяжджаєм на Калядоніян Роад, а там і Пэн Роад, № 52, Беларускі Дом. Адчыніў нам сымпатычны старэнкі чалавек і зьдзіўлены зірнуў на 3-х кароткапорткіх незнаймых зь белымі цыклістоўкамі на галаве. Але калі я да яго загаварыў па-беларуску, ён широка адчыніў дзіверы — калі ласка, заходзьце.

Першае жаданьне паслья доўгага падарожжа — выкупацца ў цёплай вадзе, абмыць дарожны пыл. Завёў нас старэнкі ў лазнню, але яна таксама мае свае ангельскія сакрэты: каб нагрэць вады, трэба запаліць грэлку і накідаць у аппарат пэнай (найменшая ангельская манэта), бо толькі тады будзе выдзяляцца гаручы газ. Можна мець поўныя кішэні фунтаў, але калі пэнай няма, дык і не пакупаешся. Такія аппараты існуюць ва ўсіх памяшканьях, ня толькі ў купальнай залі, але і ў кухні і пры кожнай агравальнай печцы таксама. Крыху апаласкаўшы зь сябе гразь, ідзём у стаўлюку, тут старэнкі падрыхтаваў нам што паесьці. Падсілкаваўшыся, ідзем у прыгатаваны для нас пакой, дзе я, выцягнуўшыся на ложку, аддаюся думкам. Як прыемна затрымацца ў Беларускім Доме на чужынэ. Хоць я ня ўнёс у куплю яго нейкага ўкладу, тым ня менш, ён для мяне блізкі. Усё тут было прыгожае, чыстае, на сценах віселі Пагоня, партрэт Янкі Купалы ды розныя краявіды зь Беларусі. Крыху адпачыўшы, аглянулі мы ўвесь дом. Усюды быў узорны парадак, калідор, кухня, уборныя — усюды было чысьценка. Потым я даведаўся, што парадак наводзіць той старэнкі, які адчыніў дзіверы. За домам ёсьці маленькі агародчык, поўны розных кветак, а далей — вялікі агарод, у якім у вольныя хвіліны жыхары дому і госьці грэюцца на сонцы, хоць яно у Лёндане рэдка паказваецца. Толькі ў

ліпені, выцягнуўшыся ў траве, як яшчарка, можна крыху зь яго скарыстаць.

Пад вечар у дом пачалі вяртасца з працы і са студыяў яго жыхары, і напоўніўся ён беларускай гаворкай. Сымехі, жарты ў сталоўцы не съціхалі аж да познінага вечара. У таварыстве землякоў я правёу весела час.

Назаўтра рана паехалі мы на самакатах аглядаць Лёндан. Выехалі на Калядоніян Роад і накіроўваемся ў бок Тэмзы. На вуліцах ажыўлены рух, усюды пануе ўзорны ангельскі парадак. Над загразлым беразе Тэмзы, якая нясе свае цёмныя, як попел, воды ў блізкае мора, купаліся ангельскія баходуры, зусім голыя. Разгоняцца і плясьць у ваду, боўтаюцца ў ёй, быццам у калатушы.

Нагледзеўшыся ўдоваль з мосту на гэтае відовішча ды на вадаплавы, якія снавалі ва ўсіх кірунках па рацэ, пераїжджаюць вісячы мост Таўэр Брыдж — слава і гордасць Лёндану. І сапраўды, ён выглядае велична і прыгожа, а калі ўзъехаць на яго, дык на сярэдзіне чуецца, як ён гойдаецца, калі па ім праїжджаюць цяжкія самаходы. Вечер на ім сьвішча і раптам зрываета ў мяне з галавы белую шапку-цыклістоўку ды нясе яе на сярэдзіну мосту, паміж самаходаў. Убачыў гэта «боб», падымаета руку, затрымоўвае рух і, падняўшы шапку, прыносіць мне. Падзякаваўшы, едзем далей, у кірунку лёнданскага замчышча, на якім знаходзіцца вялікі музэй старасьцеўскае зброя. Пакінуўшы самакаты, заходзім у музэй, перад якім стаіць ганаровая варта у чырвоных шкарлатных мундзірах з чорнымі высокімі шапкамі, з-пад якіх у вартаўнікоў толькі вочы блішчаць. Стаяць і не варушацца, нават на дрогнё валасінка. Бедныя жаўнеры, за што ж іх так мучаюць! Публіка пры ўваходзе ў музэй і пры выхадзе больш цікавіцца вартаю, чым самым музэем. Часамі дзеці-жэўжыкі зьбяруцца перад вартаўніком і паказваюць яму хвігі, каб рассымяшыць або змусіць, каб ён зварухнуўся.

Аглянуўшы музэй, едзем далей у горад. Заяжджаюць у Базыліку сьв. Паўла — у ёй нічога асабліва прыгожага няма, але выдзяляеца яна сваёй веліччы; далей праїжджаюць побач іншых цікавых помнікаў, пляцу Ватэрлёо, нацыянальны Галярэі, спускаемся ў бок Парліамэнту і, зрабіўшы вялікі круг, вяртаемся да нашага Дому на Пэн Роад.

Пасля тыдня вандровак па музэях і вуліцах Лёндану, зьбіраемся ў далейшую дарогу ў кірунку Брыстолю, а ад-

туль у Вэстон-супэр-Марэ, дзе меў застацца адзін з маіх падарожнікаў. Выехаўшы зь Лёндану, змыляем дарогу і замест праста на Брыстоль, накіроўваемся ў Соўтгамптон. Праехаўшы некалькі дзясяткаў кіляметраў, прастуем дарогу, якая завадзіць нас у Віндзор. Трэба быць безгаловым, каб, праїжджаючы праз гэты горад, не затрымацца і не наведаць славуты каралеўскі палац. Мае спадарожнікі крыху пратэстуюць, але ўрэшце пагаджаюцца. І сапраўды — пекны палац, абнесены абарончымі мурамі, пасярэдзіне пляцу стаіць пышная гатыцкая капліца, а далей палац зь незылічонай колькасцю пакояў. А ў іх столькі багацьця, столькі прыгаства, абразоў, рэчаў, што ні словам расказаць, ні пяром апісаць.

Шпацыруючы па палацы, быццам у краіне мрояў, не заўважаем, як хутка ляціць час. Нам жа трэба думаць пра далейшую дарогу. Захацелася нам есці. Паселі мы пад абарончымі мурамі, павыцяглі ногі, ды, разлажыўшы на ходніку хлеб, масла, шынку ды розныя прыпасы, сталі каля іх увіхацца. Калі б нас у гэты час праз вакно пабачыў кароль, то і яму пачякла б па барадзе сылінка. Пасіліўшыся, едзем далей, бо перад намі 200 міляў да Брыстолю.

Хутка прабег дзень, настала зымярканье, ставім палатку ды начуем.

І так даехалі да Брыстолю, а там ужо і Вэстон-супэр-Марэ. Там нас прыняла ангельская сям'я, накарміла, пусціла нанац і выправіла далей на поўнач аблоку. Гэтым разам зноў нам не паshanцавала, бо толькі выбраліся ў дарогу, як стаў ліць такі дождж, што скарэй можна было б плысці, як ехаць. Але пад вечар лівен' крыху супакоўціся. Начаваць гэтым разам нам прыйшлося не на мяккай канапе, а ў палатцы на мокрай зямлі. Доўга шукалі мы месца для начлегу, але ўсюды было загароджана. Узлаваўшыся, адчынілі браму поля зь нейкім канюшынішчам і ўкрадкам, каб ніхто ня бачыў ды не зрабіў нам авантury, разьбілі палатку і леглі адпачываць на грудаватай няроўнай зямлі, якая нам муляла бакі. Доўга не моглі заснуць, усё гутарылі ды абгаворвалі ангельцаў. Я даводзіў французу, што ангельцы маюць шмат добрых якасцяў характару, а ён усё іх ганіў, — можа таму, што спаў на цвёрдых грудах, а можа, антыпатыю да іх атрымаў у спадку ад сваіх прашчураў з часоў 100-годнія войны і Арлеанскае Дзеўзы...

Сыніўся мне сон, што нейкія людзі схапілі мяне за ногі і цягнулі па бруку, толькі галава мая грукацела па каменьнях. Гэты кашмар вырваў мяне са сну, і калі я прачнуўся, дык уцяміў, што гэты грукат рабіў пражджжаючы побач цяжкі самаход, а галава мая звалілася з падасланых портак ды ляжала на цвёрдых грудах поля.

Назаўтра, выпрастаўшы косьці, паехалі мы далей у кірунку Страфард, але не затрымаліся ў ім. Пазней я саромеўся казаць ангельцам аб tym, што пражджжаў праз гэты горад і ня бачыў дому Шэкспіра і тэатру, які ёсць гордасцю ангельцаў. Выяжджаючы са Страфарду, затрымаліся каля фантану з карытам, каб напіцца вады. Убачыў гэта праз вакно дому ангелец і крычыць нам, што вада нядобрая, і зараз нясе нам 2 вялікія шклянкі з чыстай крыштальнай вадою, каб мы маглі ўгасіць смагу. Выпілі, падзякаўвалі і паехалі далей. Усё ж такі ангельцы нядэрненныя людзі — кажу майму спадарожніку.

Даяжджаем да Ковэнтры. Тут нас зь вялікай радасцю прыняў мой сябра С., які моцна цешыўся з нашага прыезду. Міла пагасціўшы ў яго адзін дзень, сунем далей у дарогу. Уяжджаем у цяжкі індустрыйны цэнтар Ангельшчыны, усюды бачым толькі адны каміны; абміаем Бірмінгам і пасыля абеду ўяжджаем у Манчэстэр. Край усьцяж чарнеў ад Ковэнтры аж да Манчэстэра, а ўжо гэты апошні дык стаўся зусім чорны, за сажаю і дамоў не відаць. Тут можна спаткаць бедныя запушчаныя хаціны, а ў іх брудных людзей у падзёртай вopратцы. Нават чорны кот, ад сажы і попелу чорна-шэры, які нам перабег дарогу, меў дзіўны выгляд, — адно вуха апушчанае, сумны і неспакойны позірк. Пытаемся ў праходзячых, як знайсці Чырлі Роад, дзе ёсць Беларускі Дом, а яны так гавораць па-ангельску, як нашыя жыдкі па-беларуску. А можа, прыехалі сюды зь Вільні ці Беластоку?.. На галоўнай вуліцы бачым многа надпісай, што пішуцца справа налева. Тут жыве цэлы квартал патомкаў Ізраэля. Але вось крыху далей справа бачым аграмадную шыльду са славянскім надпісам. Думаем: можа гэта Беларускі Дом? Але дзе ж там! Гэта нашыя суседзі-ўкраінцы абрали сабе тут сядзібу. Але яшчэ крыху далей і Чырлі Роад, а там пры дзвіярах маленькі скромны надпіс на меднай плітцы: «Згуртаваныя беларусаў у Вялікай Брытаніі. Аддзел Манчэстэру». Кажуць, калісь тут вісела таксама вялікая дошка

з Пагоняй, але пасяліўся побач дому святар Яська з-пад Лодзі, які ня мог цярпець «дыгармоніі» шыльды з акружайчым асяродзьдзем і дабіўся ад ангельскіх уладаў, каб яе загадалі зьняць. Мне казалі, што святар моладасць сваю правёў у выпорваныні птушыных гнёздаў, зь якіх выбіраў якік і піў (можа, таму цяпер так добра пяе надвіслянскім голасам?), а калі падрос, то стаў нападаць на большыя гнёзды і меў востры апэтыт на «крывіцкое гняздо».

На Чырлі Роад жыцьцё бурліць. У святліцы кругом стала грамада маладых людзей шастае ў карты, аж стол трасецца. Гаспадара няма, але хутка вяртаецца з гораду ды прымае нас гасцінна, дае начлег, вячэр...

Адпачылі дзень ды едзэм на Олдгам і на Брадфорд. Але што за край, смалою заплыў ці што?! Чорны, як гаршчок! Я ніколі ў жыцці такога ня бачыў. Сотні высокіх каміноў плююць няўпынна ў неба сажай. Людзі таксама замурзаныя, толькі лыпаюць белкамі вачэй. Пражджжаючы праз Олдгам, сябра кажа: «Не магу больш дыхаць, брак мне паветра. Чым дыхаюць тут людзі?» Кінь, прападзі ты, чорны край. А можа, нам сажа засыпіла вочы?..

Пасыля пары гадзін язды выбраліся з гэтага зямнога пекла. Каля Брадфорду атмасфера крыху палягчэла, надвор'е крыху зъмянілася, паказалася з-за хмараў сонца і весялей стала на душы. Перад Брадфордам стаіць герб гораду з лацінскім надпісам: «*Labor omnia vincit*» — праца ўсё перамагае. Сапраўды, разумныя слова. Но што ж можа быць больш магутнае, больш канструктыўнае, як не штодзённая ўпорыстая праца?

Гэтым разам хутка знайшлі дом, у якім жылі два мае сябры, толькі іх не было дома. Гаспадыня адчыніяе шырокі дзвёры, сама памагае ўцягваць нашыя самакаты, садзіць нас у салёне і пачынае ўвіхацца на кухні. Хутка вяртаюцца з працы мае сябры і з радасцю з намі вітаюцца.

Крыху адпачыўшы, едзэм разам зь імі ў Беларускі Дом, які нядаўна купіла арганізацыя. Ён стаіць на ўзгорку ў зацішным квартале гораду. Адным бокам прылягае да вуліцы, а з другіх абведзены мурам маленькі панадворак аддзяляе ад суседніх забудоваў. Горда стаіць, як лёнданскі вартавы на пасту. Заходзім у сярэдзіну, а там, як у вульлі — праца аж кіпіць. Усе сябры арганізацыі, закасаўшы рукаўы, праводзяць чыстку і направу свайго будучага жыльля.

Адзін разрабляе цэмант, каб паправіць падлогу ў кухні, другі закладае на съцены паперу, а трэці, залезшы на драбіну, ма-люе столь ва ўмыўальніку ды весела насьвіствае: «Янка стаіць на гары...» і г. д. Кожны мае нейкую вызначаную працу. Хацелася б закасаць рукавы і разам зь імі ўзяцца за працу, так падбадзёрае гэтая дружная сяброўская талака. Але нам, як гасцям не дазваляюць. Абводзяць па ўсім дому, паказваюць распадзел пакояў; нават ёсьць адзін гасцінны пакой для прыяцеляў-падарожнікаў. Ну, думаю, калі так, то цяпер можна будзе да іх часцей заяжджаць у госьці. А на доле аграмадная залія зборак, якая можа памясьціць больш 100 асоб. Сапраўды прыгожы дом, няма што казаць, быццам зроблены для арганізацыі.

Вярнуўшыся да ангельцаў зь Беларускага Дому, у іх таварыстве і таварыстве сяброў я правёу весела ўвесль вечар. Да фартэпіяна падсела дачка гаспадыні і чаравала ўсіх мэлёдыйнымі гукамі музыкі і песні. Хачу звярнуць увагу не на яе прыгожы съпеў і музыку, а на тое, што пасъля заканчэння ігры, калі адходзіла, надта міла разъвіталася з прысутнымі. Перш пацалавала сваю матку, цётку, а пасъля па чарзе ўсіх прысутных хлапцоў; ды яшчэ як пацалавала — у самыя вусны. Я, не прывыкшы да такіх чульлевых аб'явай сымпатый, аж пачырванеў па самыя вуши. А ёй гэта выдавалася зусім нармальным, бо, відаць, такая ўжо мода ў Ангельшчыне, — гэтым яны хоцуць даць доказ свае сымпатый да гасціцей...

Назаўтра выбраліся мы ў напрамку Кэндалю, Царлясу, Скотыі. Дарогай кідалася ў вочы вялікая колькасць забітых і расыцёртых калёсамі самаходаў вожыкаў і дзікіх трусоў. А калі мы затрымаліся пры дарозе ў невялікім ляску ды зайшлі крыху на ўскрай лесу, дык з-пад ног вырываліся цэлья табуны маладых трусоў. Восеньню паляванье тут мусіць мець вялікі посыпех.

Пагода, як на ангельскую, была зусім добрая, неба чыстае, але паветра даволі сувежае, халаднаватае, бо, набліжаючыся да Скотыі, мы няўпынна пасоўваліся на поўнач. Да таго ж дарога няўпынна падымалася над узроўнем мора.

Без перашкодаў даехалі да абозу Кэрхопфоўт, месца адкамандыроўкі майго маладога спадарожніка-француза, дзе ён меў застацца на працы да канца канікулаў. Абоз складаўся з некалькіх драўляных баракаў, памаляваних на зялёна, куды прыяжджала маладзь з розных краінаў Эўропы,

каб крыху папрацаваць і падвучыцца ангельскай мовы. За працу пры будове дарогі яны атрымлівалі памяшканьне, харчаванье і крыху грошай у кішэню.

Камэндант абозу з ахвотаю прыняў майго спадарожніка, але мне ў начлегу на адну ноч адмовіў, хоць у бараках хапала месца. Такі атрымаў загад, і ніякія просьбы не памаглі. Таму я быў змушаны пакінуць абоз ды ехаць у няблізкі лес на начлег, а мой малады спадарожнік на очы далучыўся да мяне дзеля салідарнасці. Але ўжо халодная скоўская нача давалаася крыху ў знакі ў палатцы, хоць гэта было ў палове жніўня.

Перспектыва далейшага падарожжа на поўнач аднаму мне не ўсьміхалася, таму назаўтра завярнуў на поўдзень у кірунку на Брадфорд, Шэфельд, Дэрбы, Ковэнтры, Лёндан. У Дэрбы пры дарозе сядзелі чорныя, як камінары, вуглякопы і чакалі на аўтобус, каб вярнуцца дадому. Яны ня мыюцца адразу пасля вылазкі з шахтаў, а чорнымі вяртаюцца дадому і там прыводзяць свой вонкавы выгляд да парадку. Чысьценка адзетай і намаляванай паненцы ня раіцца прысядаць да такога вуглякопа.

Праехаў «Чорны край», Ковэнтры, зноў у Лёндане. Яшчэ адзін позірк на музэі, галірэі і багацці гэтага аграмаднага горада, ды зноў у дарогу праз прыгожыя паўднёвыя ваколіцы, поўныя зелені, між якой красуюцца чароўныя вілы-дачы, аж да Саўтгамптону. Вечарам з Саўтгамптону адплыў у Сан Малё ў Францыю. Доўга яшчэ ўначы мігацелі партоўыя агні і пераліваліся гамай колераў у неспакойным моры. Калыханы марскімі хвалямі і раўнамерным тактам машын вадаплаву, я ўпаў у задуму. Мне марылася немагчымае — каб вадаплаў змыліў дарогу ды заміж Францыі заплыў у Балтыцкае мора аж да ўтоку Нёмана і далей ракой углыб кантынэнту, каб, абудзіўшыся рана, я ўбачыў у праменях усходзячага сонца скромную саламянную страху беларускага хаткі, а вакол яе глыбокія зялёныя лясы...

Але гэта былі толькі мары. Калі ўсталіла раныя сонца, на скалістым беразе, які я ўбачыў перад сабою, стаялі белыя, залітые сонцем дамкі Сан Малё. І хоць гэта і не былі саломаю крытыя хаткі, але мне нейк стала весялей, бо на кантынэнце я чуўся быццам дома. Магчыма, што гэта толькі справа прывычкі.

Багаты ангельскі абток моцна заімпанаваў мне як сваім багаццем (якога ангельцы нямала назвозілі з усіх куткоў

съвету), так і сваім парадкам, чысьцінёй, вялікай арганізацію. Але мне гэта было чужое. Таму, сеўшы зноў на свой самакат, паехаў у кірунку Пэррос-Гурэць, усьміхаўся да скромных сялянскіх забудоваў Брэтані. Калі ж, крыху ўтаміўшыся, прысеў ля дарогі, каб перакусіць хлеба з малаком, дык праходзячыя побач людзі жадалі мне: «Bon appetit». — Дзякую, адказваў ім весела.

Як адбылося маё далейшае падарожжа па Брэтані (Францыя), вам, дарагі чытачы «Моладзі», ня маю патрэбы расказваць, бо вы самі маецце нагоду падарожнічаць і назіраць своеасаблівасці гэтага краю.

M. Смага

№ 24, 1951 г. — № 27, 1952 г.

ПАДАРОЖЖА Ў ФРАНЦЫЮ

Як толькі мы атрымалі паведамленыне ад францускай камісіі па набору працаўнікоў, адразу, ня думаючы, выехаў з лягеру ў Ватэнштэце, дзе «царом і богам» быў камэндант-зарубежнік Коўш. Зявіліся да камісіі, каторая ветліва прыняла нас, нягледзячы на тое, што там знаходзіліся сотні людзей, чакаючых на прыёмы і афармленыні ўсялякага роду дакумэнтаў. Спраўдзілі кожнага падрабязна, ня толькі здароўе, але і палітычна. Далі нам падпісаць контракты і абяцалі вымяняць гроши па 2.000 франкаў на асобу. Гаварылі, што ўсё ў дарозе будзе забясьпечана: ежа, начлег і т. д.

На трэці дзень мы ўжо сядзелі з рэчамі ў нямецкіх вагонах, часта без вакон і дзвіярэй, і каціліся ў напрамку жаданай Францыі, дзе нам будзе дадзена, як было сказана ў контракце, 3 пакоі, кухня, склеп і склад, забясьпечана на год праца і наогул усё, што лепей быць ня можа. Ехалі мы так аж да мясцовасці Моселе, часта перасядаючы і пераносячы свае рэчы. Ежы, усюму транспарту чалавек каля 200, ніхто не даваў, а наш праваднік-француз на запытаныне, калі дадуць ежу, толькі съмяяўся і нешта гаварыў вясёлае, бо сам быў, як кажуць, і сыт і п'ян. Ён прыракаў, што як толькі прыедзем у Францыю, зараз жа нам дадуць усё, а гроши абмяняюць на граніцы, за іх можна будзе купіць, што хочаш. Даехалі да Моселе, куды ехала шмат югаславаў, паля-

каў і рускіх на вугольныя шахты. Разам з усімі прывезлы туды і нас. Тым, хто прыехаў у шахты, кожнаму далі ежу, пасыцелі, памешканыні і выменялі гроши. Нам, як вызначаным далёка за Парыж, не далі ні ежы, ні памешканыня. Ня ведама, пашто нас цягнулі на гэтыя шахты? На другі дзень уладзілі і нас, далі барак і коўдыры, а таксама ежу. Там прасядзелі мы трох дні, пакуль узноў не зявіўся наш вясёлы праваднік, які на ўсе нашы дамаганыні і запытаныні адказваў працяжным съмехам. Пасля трохдзённага чаканыня праваднік павёз нас у аўто на станцыю, дзе пасыля доўгага чаканыня селі ў вагон і паехалі далей. На вечар даехалі мы ў Парыж. Наш праваднік, правёзшы нас праз уесь Парыж на мэтро, пасадзіў на адной станцыі і сказаў, што тут трэба чакаць да заўтра, а заўтра рана ён павязэ нас у Dreux, дзе будзе канец нашай валакіце. Запыталіся мы ежы, бо ўжо другія суткі нічога ня елі, — ён адказаў, што няма, засымяўся і пакінуў нас начаваць. Раніцай на другі дзень зявіўся наш съмяхун і абвесыціў, каб як мага хутчэй ішлі за ім, бо цягнік ужо чакае. Галодныя, змучаныя, дайшлі мы да цягніка, спадзеючыся, што Dreux будзе апошнім этапам, дзе мы знайдзем усё, згодна контракту. Даехалі нарэшце да Dreux'у, і наш праваднік павёз нас па дажджы пехатой праз уесь гарадок у нейкі стары замак на гары, у каторым зачынілі нас жалезныя дзвіверы. Пасадзіў ў брудны, сырый пакой і праз некалькі гадзін далі нам зашмальцаваныя, ватныя коўдыры, паказалі ложкі; пасыля прывязылі нашыя рэчы, якія трэба было цягаць на трэці паверх. Пазней далі лыжкі, міскі і яду.

Абмыўшыся, перакусіўшы, заляглі ўсе спаць, не распранаючыся, бо было страшэнна брудна.

Дамагацца чаго-небудзь у канцылярыі было немагчыма, бо ніхто не хацеў гаварыць. Грошай нам ніхто не абмяняў, а адміністрацыя на ўсе нашыя жальбы адказвала не-прывязна. На трэці дзень раніцай прыйшоў урадавец, прынёс паперы і сказаў, каб за гадзіну быў ўсе готовы да ад'езду на месца працы. Як у гарачцы кінуліся мы здаваць коўдыры, міскі і лыжкі. На дарогу нам далі па банды нейкага мяса і загадалі ісьці на станцыю пехатой. Рэчы забралі на аўто і адвезылі на станцыю. Аказаўся, што на станцыі за перавоз іх трэба плаціць 735 франкаў, а мы ня маем ніводнага сантыма, цягнік жа адходзіць праз дзвіве гадзіны. Пачалі шу-

каць, хто б мог купіць рэчы, каб заплаціць за багаж (за наш пераезд плаціць ня трэба было) і знайшлі, прадаўшы за тысячу франкаў тое, што каштавала пяць тысяч, як пасъля даведаліся. З радасці, што маём гроши і можам нешта сабе купіць, узялі літар віна за 60 фр., выпілі з хлебам, павесялелі і ў хуткім часе выехалі праз Парыж у Bretigny, адкуль да гаспадара, дзе будзем працаўцаць. З Bretigny'у ішлі каля 7 км пехатой да вёскі Bondufl, змучаныя, але рады, што гэта наш апошні «крыжовы» паход, і там чакае адпачынак і супакой, праца і заработка, зь якога патрапім жыць. Радуемся, што вырваліся зь лягера «беларускага», дадаём сабе ахвоты і бадзёрасці і крохым съмляй, нават зь песнямі, хоць і сумнымі, аб роднай старонцы Беларусі, аб якой усе нашыя думкі былі, каторай мы не забыліся і да якой мы вернемся, як толькі кончыцца там дэспатычны, «найдэмакратычнайшы» ў съвеце строй.

Каля сёмай гадзіны вечара прыйшлі да гаспадара, які, убачыўшы нас, зрабіў вялікія вочы, гаворыць нешта незразумелае, але, відаць, непрыязнае. Даведаемся, што нас ня хоча, бо мы адзетыя добра і яму на зіму непатрэбныя. Доўга тлумачылі нам, пераказвалі незадаваленіе нашага «патрона». Пасъля сълёзаў нашых і бяды ён знаходзіць нам начлег, мужчынам у пакоі, дзе былі палонныя немцы, а жанчынам у нейкім «хотэлі», дзе са столі капала вада. Так пераваляліся ў яго 3 дні; то вадзіў нас у «Korboj» да рабочага аддзелу, вазіў паказваць памешканье, дзе не было ні столі, ні вакон. Мы даказвалі, што, паводле контракту, нам мусіць даць 3 пакоі, кухню і т. д., ён абсъмейваў нас і меўся выгнаць назад, як пасъля даведаліся, але прыехаў з Парыжу айцец-рэктар Леў Гарошка, а пасъля нейкі кантралёр, і наш «патрон» палепшаў, даў нам добрае памешканье, аж 4 пакоі і кухню, даў працу, і цяпер, праждыўшы шэсць месяцаў у яго, маём двое съвінак, болей як паўсотні трусоў, курэй, гусак і дзякуем Богу, што выбраўся зь Нямеччыны, з зарубежнага, каўшоўскага лягера. Даў Бог нам пазнаць сваіх суродзічаў у Францыі, у Парыжы, зь якімі часта спатыкаемся. Успамінаем аб Нямеччыне і пройдзеным-перажытым лягерным жыцьці як аб нейкай жудасці, пасъля чаго маём супакой. Жывліся за шэсць месяцаў з Францыяй, пазналі бліжэй парадкі, вучымся французкае мовы і, здаецца, лепшага краю, які б нас выгнанцоў-беларусаў патрапіў бы ляпей прыняць і ўладзіць, як мы знаходзімся цяпер — няма.

Зарабляем мы ўсёй сям'ёй столькі, што хапае на ўсе нашыя патрэбы, каб тут можна было праждыць, і нават ня дрэнна. Дзіўлюся я, чаму нашыя беларусы сядзяць у лягерах у Нямеччыне галодныя, чакаюць выезду ў Канаду, Амерыку і Аўстралію, калі нашаму брату, працоўнаму селяніну, Амерыка тут пад самым носам, хоць пачатак і цяжкі.

Кідайце лягеры і выяжджайце, хто толькі можа. Пакідайце камэндантаў лягераў адных, хай яны там разводзяць зарубежнікаў.

Я. М-шка

№ 7, 1949 г.

ЦІ ЗГІНУЛІ КСЯНДЗЫ ГЛЯКОЎСКІ І МАЛЕЦ У НЯМЕЦКІМ КАНЦЭНТРАЦЫЙНЫМ ЛЯГЕРЫ?

Сяньня, калі ўжо мінула 4 гады ад заканчэння Другой Сусьеветнай вайны, не падлягае ніякаму сумліву, што ксяндзы Глякоўскі і Малец не жывуць. Арышт іх вясной 1942 году ў Менску ўзварушыў усю беларускую грамадзкасць. Ксёндз д-р Станіслаў Глякоўскі быў шырокая ведамы ўсёй інтэлігэнцыі Заходняй Беларусі, а таксама каталіцкім масам на беларускай вёсцы. Малады, нядайна скончыўшы духоўную каталіцкую сэмінарью, кс. Малец зь вялікім энтузіязмам уключыўся ў беларускую нацыянальна-рэлігійную працу, нягледзячы на варожыя адносіны польскага рымска-каталіцкага мітрапаліта Р. Ялбжыкоўскага да беларусаў.

Пасъля арышту ксяндзоў Глякоўскага і Мальца аб іхным лёссе былі розныя пагалоскі. Аднак ніхто нічога пэўнага і сяньня ня ведае, як, дзе і ў яких абставінах згінулі гэтыя два беларускія патрыёты. Факт аднак, што яны не жывуць.

Летам 1944 году я знаходзіўся ў адным зь нямецкіх канцэнтрацыйных лягераў у Турынгії. Будучы сябрам нелегальнай лягернай арганізацыі, куды ўваходзілі прадстаўнікі амаль усіх нацыянальнасцяў, я меў нагоду бліжэй запазнацца з польскім капітанам Марцыяном Пжыбароўскім, вязнem № 48056. Даведаўшыся, што я беларус, кап. Пжыбароўскі, былы вязень лягера Аўшвіц, расказаў мне, што ён спатыкаў беларусаў яшчэ ў Аўшвіцы. Улетку 1942 году ён жыў у адным блёку з двума ксяндзамі з Заходняй Бела-

русі. Прозвішча аднаго, зь якім ён быў у асабліва цесных прыяцельскіх адносінах, — Станіслаў Глякоўскі, доктар тэалёгіі, другога прозвішча не памятае, але гэты другі — малады, сярэдняга росту. Глякоўскі працеваў у Эфектэн-Камэр (дзе выдавалі вязьням вопратку), ягоны ж прыяцель — на кухні. Абодва ксяндзы ані лістоў, ані пачак з харчаваньнем ад нікога не атрымоўвалі. Настрой у абодвух быў вельмі добры, асабліва вясёлы быў кс. д-р Глякоўскі. Кап. М. Пшыбароўскі паслья быў перанесены за нейкую віну ў штрафную каманду і кантакту з ксяндзмі ня меў ніякага. Ведае аднак, што абодва ксяндзы жылі ў прыязыні зпольскім каталіцкім ксяндзом Вразідлам. У красавіку 1944 году кап. Пшыбароўскі быў пераведзены ў лягер Вэймар-Бухэнвальд, а адтуль, паслья месячнага карантыну, у адзін з філіяльных малых лягероў у Турынгіі, дзе я і спаткаўся зь ім. Будучы ў Вэймар-Бухэнвальдзе, кап. Пшыбароўскі спаткаў кс. д-ра Глякоўскага. Бачыўся зь ім вельмі коратка. Кс. Глякоўскі са сваім прыяцелем-беларусам працеваў на Густльфе-Вэркэ, якая вырабляла аружжа і амуніцыю. У жніўні 1944 году фабрыку Густольф-Вэркэ збамбардавалі амэрыканскія самалёты. Згінулі каля 500 вязняў, працуючых у той час на фабрыцы. Выслухаўшы апавяданьне кап. Пшыбароўскага, я пастараўся скантактавацца з адным вядомым беларускім сьвятаром а майм прыяцелям, якому нелегальна і напісаў усё вышэйпададзенае. Спрабы гэтага сьвятара афіцыяльнай дарогай даведацца штосьці аб лёсе беларускіх ксяндзоў Глякоўскага і Мальца не далі выніку. Таксама не ўдалося адшукаць і кс. Вразідлы, прыяцеля нашых ксяндзоў. Але гэта ўжо фактычна быў амаль канец гітлерайскай Нямеччыны, — Аўшвиц стаяў перад эвакуацыяй усіх вязняў у этнографічную Нямеччыну.

Колькі праўды ёсьць у апавяданьні кап. Пшыбароўскага, дзе, як і калі згінулі сьвятой памяці ксяндзы др. Глякоўскі і Мальц — ніхто нічога пэўнага ня ведае. Зусім магчыма, што вэрсія кап. Пшыбароўскага ёсьць адзінай, адпавядайчай праўдзе. Зрэшты, кап. М. Пшыбароўскі, вязень Аўшвицу, Вэймар-Бухэнвальду, Доры і Бэрлін-Ліхтэнфельдэ, — жывы і цяпер знаходзіцца ў Польшчы. Можа, будзе яшчэ магчымасць навязаць зь ім лучнасць і давядзецца штосьці больш даведацца аб сьвятой памяці беларускіх змагароў — ксяндзох Глякоўскім і Мальцу, якія жыцьцё сваё злажылі

на аўтар Бацькаўшчыны ў змаганьні зь нямецкім фашизмам.

Імёны іх пяройдуць у гісторыю Беларусі, а іхняя памяць будзе доўга жыць сярод тых, хто іх знаю і меў нагоды спатыкацца зь імі на вызвольным шляху.

А. Маханеўскі,
Аўстралія, 14.5.1949 г.

Ад Рэдакцыі. У звязку з вышэйпаданым артыкулам, маючы весткі, што айцец рэктар Леў Гарошка займаўся гэтай справай, мы з'яўрнуліся да яго і атрымалі наступную зацемку.

«Доляю ўспомненых ксяндзоў увесь час цікавіўся ніжэй падпісаны і арганізаваў для іх помоч. Таму ўважаю мэтагодным даць да артыкулу сп. Маханеўскага наступнае.

Нямецкая нацыстоўскія ўлады спачатку зусім не хацелі гаварыць аб долі ўспомненых ксяндзоў. Толькі ў 1944 г. сталі крыху «ласкавейшымі», але і тады, перш чым даць нейкія выясыненія аб названых ксяндзох, зажадалі такіх дакладных і абышырных персаналіяў, якіх ані я, ані хто з ведамых мне беларусаў, не маглі даць, і ваенныя падзеі не дазволілі іх адшукаць. На гэтым справа і застыла.

Паслья сканчэння вайны ў 1946 г. былі дайшлі няясныя весткі, быццам абодва ўспомненыя ксяндзы жывуць у Польшчы, але і гэтым разам пошуку станоўчых вынікаў не далі».

а. Л. Гарошка

№ 11, 1949 г.

1944 ГОД

Ціхі, прыгожы ліпнёвы вечар. Яшчэ менскія вежы гарыць у праменінках заходзячага сонца, але непрыметна і яны пачынаюць гаснуць. Сутанак паволі снуеца па зямлі, становіцца штораз больш гусьцейшым і ахінае сабою ўсё: агароды, вуліцы і дамы. Пагодны водар розных красак хутка напаўняе паветра. Вечер быццам недзе заснуй і не кранае ні адной галіны на дрэвах; яны стаяць, ціха задумаўшыся, а над імі ветліва мігцяцца зоры. Раптам гэтую чароўную цішыню прарэзаў нейкі злавесны гук ні то надходзячэ буры, ні то далёкага выбуху, які павольным рокатам рас-

плыўся ў прасторы. Да ўсходу яшчэ далёка, але на ўсходзе неба паружавела бледнымі зарніцамі пажараў. Гэта знак, што адтуль ідзе цёмная сіла, ідуць страшныя орды, якія нясуць з сабою съмерць і зьнішчэнне. Перад ёю ўздрыгаецца ўсё жывое і нежывое.

У горадзе панавала мёртвая цішыня, толькі недзе на ўскраіне тараҳцелі вайсковыя машины. Яны безупыннымі рэчкамі плылі па дарогах і гасцінцах на заход. Людзі выглядалі, як цені. Яны знаюць, што на зъмену аднаго, які даўжывае свае апошняя гадзіны, ідзе больш страшны, але з той жа самай мэтай, акупант: налажыць на краіну тэрор і няволю. У кожнага была толькі адна думка, адно імкненіне: уцякаць як найдалей, каб больш ня чуць і ня бачыць тых страхоцьцяў, якія ўжо раз перажыў. Інтэрнаты, школьнія ўстановы і прыватныя памяшканыні гулі, як устрывожаныя вульлі. Кожны знаў, што набліжаецца час, ад якога залежыць яго будучыня; кожнаму гаварыла ягонае сумленіне, што трэба бараніць свае існаваныне, сваю волю, сваю Бацькаўшчыну.

Менск! Ты ў сваёй гісторыі перажыў многа бедаў і няшчасціцяў; ты бачыў аблогі і пажары, ты бачыў войны і руйнаваныні, — але ты ня бачыў яшчэ, каб цябе пакідалі твае родныя дзецы; каб ішлі на чужыну шукаць лепшае долі і апавяшчаць усяму съвету туую крыўду, тое гора, што насілі да гэтага часу на акрываленых плячох, на нагах, абутых у лапці. Здавалася, што съцыміць іх зор, гасла жыцьцё... А разам з гэтым слабела іхня вера, але ў сапраўднасці было іначай. Руіны гарадоў, пажарышчы родных вёсак, выгнаныні і небясьпекі разъвівалі маладыя душы і гартавалі іх волю і імкненіне як сталь, якая бярэ сілу ў гарачым полымі, прыску і халоднай вадзе.

Назаўтра, калі летніе сонца асвяціла сваімі гарачымі праменінамі родныя прасторы, па вуліцах Менску ішлі калённы моладзі. У кожнага зь іх на ablіччы былі адпячаткі бязьмежнага болю і жалю. Сумныя очы няраз уздымаліся ўгару, у бязьмежны прастор, быццам стараючыся праглянуць яго і ўбачыць туую няведамую будучыню, якая іх чакала. Але яны не былі мройнымі. Іх цвёрдая крокі, іх стрункія постаці і тая нязломная сіла, якая адчувалася ў кожным руху, съведчылі аб іхній велічы. Яна съведчыла аб tym, што гэта нязломныя рыцары, што гэта плады народнага гневу,

што кожны зь іх нясе сваё жыцьцё ў ахвяру за Бацькаўшчыну, каб толькі яна жыла вольнай і съветлай.

Бывай, дарагі Менск! Бывайце, вы, родныя палі і дубровы! Мы вас пакінем, каб вярнуцца і прывітаць вас, як вольныя вольных.

Вось ужо і горад кончыўся. Перад намі доўгая дарога, якой канца не відаць. Некаторыя ўскакваюць на дарожны насып, каб яшчэ раз глянуць на горад і разъвітацца з ім надоўга.

Быў гарачы ліпнёвы дзень, толькі час ад часу дыхаў везер, халодзячы аблітэя потам твары... Нівы цёмна-зялёна-га збожжа пад подых ветру клаліся на разъвітаныне перад сынамі Краю.

Божа, якая цяжкая і доўгая дарога для тых, якія хочуць змагацца за праўду! Колькі ж на ёй цярпеньня, нядолі і мукаў! Чым далей, тым больш цяжкасцяў. Мала-памалу прыгожыя калённы началі зылівацца, і утварылася адна непераўнуюна калёна ўцекачоў, якія няспілі ў сваіх сэрцах боль і крыўду, учыненую звыраднелым і апаганелым маскалём, які пагані і бясчэсцій беларускі народ. Яго азіяцкія орды ўпіваюцца сёняння крыўёю нашых нявінных бацькоў, жанок і сясьцёў. Яны нішчаць наш дабытак, яны гоняцца за намі, як за дзікім зыверам толькі таму, што мы пазналі ягонае сапраўднае аблічча. Дзе Ты, сіла Божая, што агнём паліш? Дзе воля Твая?.. Але плянаў Тваіх ніхто ня ведае. Ты, Госпадзе, выліў на наш народ чару гневу Твайго за тое, што ён занядбаў Твае съвятыя прыказаныні, занядбаў Бацькаўшчыну і ўсе абавязкі адносна яе. Належна Ты караеш нас!!! Карай, Госпадзе, заслужылі мы на гэта, але прымі нашы ахвяры, прымі цьвет маладога жыцьця, але дай, каб наша шматпакутная Беларусь зацвіла між усімі народамі!

Ішлі яны да чужых праз буры, пажары і румавішчы. Дух съмерці, глухія стогны кананыня і съвежыя магілы сваіх блізкіх суправаджалі іх. Ішлі пад дым і іскры пажараў, пад балючыя крык апошняй скаргі, але над усім гэтым ўзнослілася несъмяротная песня надзеі. Так пяяла сэрца гэтых выгнанцаў, у іх расла надзея на лепшую будучыню. Яны гартаваліся і набіралі досьведу.

Так плылі месяцы і гады. І вось, як тыя зярніты, адарваныя бурай ад роднага дрэва і занесеныя ў найдалейшыя куточки съвету, сталі яны памалу разъвівацца і расыці, так сталі разъвівацца і расыці беларускія арганізацыі па ўсіх

краінах сьвету. Як тыя прадвеснікі вясны — жаваранкі — апавяшчаюць хуткае вызваленне зямлі з аковаў зімы, так яны сталі кліаць да жыцця ўсіх сваіх суродзічаў, якія перад імі былі вырваныя з-пад родных стрэхаў у часе змрочнага паняволення іх Бацькаўшчыны. Але ў гэтай дзеянасці сталася тое, што можна было прадбачыць: вораг чалавецтва і вораг Беларусі ня сьпіць. Ён бачыць, што з касыцей мучанікаў, якія штодзённа ўміраюць ад яго акрываўленых рук, пачынаюць расьці па цэлым съвеце новыя кадры, новыя і для яго непераможныя сілы, супраць якіх ён чуеца бездапаможным. Ён знае, што гэтыя сілы могуць разрасціся да такіх памераў, што зьнішчаць усё тое, чым трymаў да гэтага часу народ у няволі. Таму нябачная варожая рука стараеца ўсюды пасяяць шкоднае насынне — хлусьню, нянавісць і недавер, каб такім спосабам спаралізаваць, заглушкиць і здушыць першыя паасткі добра га насыння. Але дарма. Беларускі вызвольны рух праіснаваў ужо доўгі час і загартаваўся. Ён сёньня мае ў сабе набытую адпорнасць на ўсякія пашкоджанні, таму ніякая цёмная сіла ня зможа яго зьнішчаць. Наадварот, яна можа толькі дадаць больш энэргіі да змагання і перамогі ўсіх тых цяжкасцяў, якія спатыкаюцца на шляху да мэты, вызначанай Актам 25 Сакавіка.

X. Мазура

ПАЛОМНІЦТВА ПАРЫСКІХ СТУДЭНТАЎ У ХАРТРЭС

Кожны год на Сёмуху студэнты парыскіх школаў перажываюць вялікае съвята. У гэтыя дні адбываецца студэнцкае паломніцтва ад Нотр Дам дэ Пары у Нотр Дам дэ Хартрэс. Ідэя студэнцкага паломніцтва была кінута пасыля Першасе Сусъветнае вайны французкім паэтам Регу, які адбыў яго пешкі з мален'кай групкай сваіх сяброў, а пасыля гэтую ідэю падхапілі іншыя студэнты, і так лік паломнікаў з кожным годам узрастает і далей узрастает, хоць з зайздрасьцю і нянавісцю паглядаюць на іх ворагі хрысціянства.

Кожны год цэлія тысяча студэнтаў, адзетых у маршовую вопратку з паходнымі кайстрамі на плячах, напаўняюць цягнікі і арганізаваным парадкам ад'яджаюць з Па-

рыжу, каб пасыля 40 кіляметровага праезду далей маршаўць пешкі ў кірунку цудоўнае катэдры Хартрэс.

Два дні цяжкога маршу, дзівэ кароткія ночы, праведзенныя ў гумнах, ногі ў мазалях, мокрыя ад поту сыпіны, — усё гэта стварала атмасферу для малітвы, цёплых і шчырых сябровых адносінаў.

Нягледзячы на цяжкасць падарожжа і блізкасць іспытанаў, у гэтым годзе ў паломніцтве прыняло ўдзел каля 10 000 студэнтаў, між якімі знайшліся і беларускія студэнты.

У панядзелак, на другі дзень Сёмухі, прыбыўшы ў Хартрэс, паломнікі запоўнілі катэдру, дзе была адпраўлена Служба Божая. З 10 000 грудзей лунала ў неба малітва. Асанна магутным рэхам гучала ў высокіх скляпенінях катэдры. О, колькі чару, колькі моцы мелі ў сабе гэтыя съпевы! Гэтая прыгожая хвіліна ўліла ў сэрца кожнага паломніка нешта новае, вялікую надзею, моц, сілу...

Пасыля Службы Божае адбылося наведванье катэдры, гэтыя пярліны раманаўскай архітэктуры XIII стагодзьдзя. Пазней адбылося прадстаўленне з рэлігійным сюжэтам на сходах катэдры, наведванье крыпты катэдры, а пад вечар, пад гучныя съпевы і съмехі — паварот цягніком у Парыж, куды кожны вяртаўся да навукі, да сваіх штодзённых заняткаў.

Удзельнік паломніцтва

№ 18, 1950 г.

БЕЛАРУСЫ Ў МОРГАНЖЭ

Недалёка ўсходняе французкае мяжы, дзе высокія каміны няўпынна дымяцца чорнымі клубамі, закінутая ў лятынгскай зямлі, ляжыць малая мясьціна, якая завецца Морганжэ. Шэры хвалісты краявід акружает яе, шэрыя людзі жывуць у ёй, яны большую частку свайго жыцця правоўдзяць пад зямлём, выконваючы нудную, цяжкую працу вуглекопаў. Пасыля працы яны вяртаюцца ў аграмадную казарму, дзе жывуць цэлія тысяча выгнанцаў або эмігрантаў, дзясяткі розных нацыянальнасцяў. Між імі жыве неяўлікая група беларусаў, якіх лёс закінуў у Францыю і прымусіў цяжка працеваць для куска хлеба. На іх бледных абличчах, загартаваных у працы і небяспечы, што пагражает

ім на кожным кроку, малюеца нейкі невымоўны сум, туга па нечым страчаным, да чаго ўсьцяж рвецца і па чым баліць іхнае сэрца. Іхнае жыцьцё заўсёды адноўлькае, манатоннае. Таму пануе вялікая радасць, калі прыпадкова хто-небудзь зь беларусаў завітае да іх; тады дзіверы хаты шырака адчыняюцца для новага госьця. Яны захавалі характэрную беларусу гасціннасць. Яны жадаюць пачуць сваё роднае слова, паслушаць як жывуць іх суродзічы ў іншых ваколіцах Францыі.

Два сябры БНАМ, якія жывуць у гэтай групе, аддана працу юць для беларускага спрады. Адзін з іх раз кажа: «Найбольшай нашай пацехай ёсьць тая хвіліна, калі мы атрымоўваем беларускую прэсу, зь якой можам даведацца пра жыцьцё і дзеяніасць беларусаў, нашага нацыянальна-вызвольнага руху. Яна нам заменявае кіно, тэатры, яна нам прыносіць самую большую радасць у нашым выгнанніцкім жыцьці. Калі атрымаю беларускі часапіс або газету, то нідзе ня рухаюся, пакуль не прачытаю ад пачатку да канца».

Чуючы гэтая простиya, шчырыя слова і бачачы іх глыбокі зъмест, адчуваєм патрэбу нашае працы, нашага агульнага аб'яднання і ахвяр у змаганьні над зреалізаваньнем нашых высокіх ідэалаў — дзяржаўнай самастойнасці Беларусі; каб усе выгнанцы змаглі свабодна вярнуцца да сваіх родных, бацькоў, да сваіх любімых гоняў, да якіх ўсьцяж імкненца іхнае сэрца.

Сябра Mixasъ

№ 19, 1950 г.

СВЯТКАВАНЬНЕ БЕЛАРУСКИХ КАЛЯДАЎ У СКАЎЦКІМ ГУРТКУ

У традыцыі французскіх скаўтаў ёсьць супольнае святкаванье Куцьці. Палягае яно ў тым, што ядуць супольную вячэру, пасъля якое, звычайна, інсцэнуюць казкі ці вершы... У гэтым годзе паўсталая думка паказаць, як у розных краінах святкуюцца Каляды. Зразумела, мая група выбрала святкаванье Калядаў на Беларусі. Мне выпала роля рэжысёркі. Атрымаўшы цяжкае і пачэснае заданье, я мусіла сцяпраша сама дакладна даведацца, як святкуюцца Каля-

ды, бо калі я пакідала Беларусь, дык была яшчэ малая. Найбольш дапамог мне а. Леў Гарошка, ну і тата з мамай. Першым ды найтруднейшым заданьнем было навучыць францужанак сцяпаваць каляндныя беларускія песні. Пачаткі былі цяжкія, але па некалькіх пробах сяк-так пайшло. Знайшлося таксама крыху беларускіх касцюмаў. Паказ адбыўся нядрэнна. Я расказала прысутным скаўтам і гасцям аб Беларусі, дзе яна ляжыць, як яна выглядае, якія ў нас абычаі, да чаго імкнунца беларусы і як у нас спатыкаюць Каляды.

У часе мае гутаркі на сцэну выйшлі мае «артысткі». Між імі «бацька» ў нацыянальным касцюме майго брата, «маці», «сын» і чатыры «дачкі» — усе ў нацыянальных беларускіх касцюмах. Занялі месцы за столом, накрытым белым настольнікам, адчыталі малітву, каб даў Бог ураджай і здароўе дачакаць наступных Калядаў, падзяліліся патравамі, пакінуўшы адну талерку для неспадзяванага госьця, а ў канцы вячэры маладыя выйшлі, каб далучыцца да калянднікаў. Неўзабаве вярнуліся ў хату і запялі каляндную песню «Неба і зямля» па-беларуску.

Сярод іншых паказаў наш быў найлепшы і зрабіў вялікае ўражаныне на слухачоў, а мне даў вялікае задавальненіне і пачуцьцё выкананага абавязку. Я ўпэўненая, што ў сведамасці дзесяткаў гледачоў Беларусь ужо ня будзе пустым, незнаёмым словам.

Івонка Шыманец

№ 29, 1952 г.

НА БАЦЬКАЎШЧЫНЕ

Як падае польская газета «Narodowosć», якая выходзіць у Францыі, у № 71 за 25.3.49 г., на Беларусі знаходзяцца партызанская аддзелы, якія змагаюцца з акупантам. Ніжэй прыводзім цытаты: «Адным з галоўных праваднікоў (партизанаў на Беларусі) ёсьць нейкі Вітушка, каторы ёсьць фанатычным ворагам бальшавізму. Жадае ён змагацца за волю сваёй беларускай айчыны ўсялякімі сродкамі, а аддзелы лясныя распачаў фармаваць яшчэ ў 1944 годзе. Сяньня ў «Чорным Каце» знаходзяцца тысячы беларускіх, літоўскіх і латышскіх партызанаў, а іхнія сябры знаходзяцца і ў Эстоніі.

Яны ёсьць адзінмі «панамі» лясоў у ваколіцах Коўна, Маладзечна, Ліды і Баранавіч. Да гэтых аддзелаў належаць таксама цэлья тысячы немцаў, былых вайскавікоў, катоўрыя патрацілі найбліжэйшых і не жадаюць вяртацца ў свой край. Да «Чорнага Ката» належаць таксама асобныя аддзелы, якія складаюцца з самых партызанаў, што найлепш ведаюць край. У лістах Вітушкі фігуруюць яны як батальёны «Edelweiss», «Zeppelin» і «Wehrwolf».

Як бачым, нягледзячы на крывавы тэрор, пануючы на нашай зямлі, супраціў беларускага народу не слабне, а наадварт, узмацняецца, бо ўсе лепшыя сыны ягоныя схапіліся за зброю, каб даць належны адпор ворагу, прыпомніць яму, што душу беларускага народу зламаць немагчыма.

№ 11, 1949 г.

БОСКАЯ АПЕКА

Дарагі чытач, расскажу табе адзін выпадак, съведкам якога я быў у Вялікім горадзе.

Ехаў я на працу на самакаце, калі раптам адчуў, што ў заднім коле не хапае паветра. Затрымаўся, напампаваў апону, але, баючыся, што яна прабітая, вяртаюся дадому, каб узяць неабходныя прылады. Не даехаўши да яго, пераканаўся, што апона добра трymае. Каб ня траціць часу, еду на працу, але зусім іншаю дарогаю. Раптам нешта адзвалася ва мne, кажучы зь вялікаю сілаю: «Ты будзеш мець выпадак», але другі голас казаў мне адначасна: «Ня бойся, май надзею ў Боскі провід і нічога табе ня станеца». Бадзёра еду далей. Неспадзейку на скрыжаваньні вуліц адзін самаход мінае мяне і раптам звяртае направа, загароджаючы мне праезд. Ня маючы магчымасці паўстрымаць майго самакату, стукнуўся ў самаход, хоць і ня моцна, але паляяцеў цераз галаву на вуліцу, праўда, удала прыземліўся — быццам кот на чатыры лапы. Хуценька падхапіўся, ня маючы найменшага пашкоджаньня на целе, усьміхнуўся да кіроўцы самаходу, кажучы яму, што ўсё добра, падняў самакат і паехаў далей.

Можаш мне паверыць, якое я меў вялікае пачуцьцё супакою, пэўнасці. Раздумоўваючы, казаў я сабе: «Бачыш, калі будзеш пакладаць вялікую надзею на Бога, будзеш яму

верыць, аддасіся ягонай апецы, дык нічога табе ня станеца, заўсёды выйдзеш шчаслыва з кожнае найболыш цяжкое сітуацыі. Бо вера робіць шмат у жыцці, яна павялічвае да несканчонасці сілы чалавека, яна пабольшвае яго пачуццёвасць і бароніць ад небяспекі. Нават калі знайдзешся ў найбольш цяжкай сітуацыі, не наракай на свой кон, а рабі ўсё магчымае, каб зь яе выйсці, а Боскі прывід зробіць астатніе. Мусіш верыць у Яго апеку над табой. Шчырая вера мае вялікі ўплыў на тое асяродзьдзе, дзе ты пражываеш, бо за давер людзі з чыстым сумленнем адплачваюць даверам, а недаверлівя адчуваюць на сабе дабрадзеяны ўплыў шчырае веры. Гэтак паступаючы, ты ня толькі палепшиш сваё жыццё, але прычынішся да змены на лепшае акружуча га цябе асяродзьдзя».

M. Смага

№ 28, 1952 г.

ЗАДУШНЫ ДЗЕНЬ

Мы стаялі, схіліўши голаў над магілай сябра, які пакінуў нашыя рады ў мінулым годзе, і паглядалі на зарослы зельлем насып зямлі над ягонымі тленнымі рэшткамі. У галаву ціснуліся няўпынныя думкі. Дзе ты, бедная матка, што чакаеш павароту сына, дзе родная сястра, любімая?.. Каб вы тут былі блізка, дык часцей адведалі б магілу любага хлапца, павырвалі б зь яе зельле, насадзілі б кветак. Ён жа памёр у квеце жыцця; ён выйшаў з дому, каб бараніць сваю Бацькаўшчыну, каб змагацца за вольную Беларусь; толькі не дачакаўся яе вызваленяня. Лёс хацеў, каб ён памёр у чужой краіне, далёка ад сваіх найбліжэйших.

А што ж нам рыхтуете наш лёс? Ці нам таксама прыйдзеца памерці на чужыні? Ці нашая магіла будзе таксама заразаць зельлем?..

Задушны дзень. Фабрыкі стаяць ціха, скляпы пазачыння; усе сьпяшаць на могільнік, каб аддаць гонар свайму роднаму, прыяцелю, матцы, бацьку, насадзіць кветак на магіле. Гэта гонар, чэсьць, якую кожны аддае вечнай і неўміручай душы чалавека, якая тым, што яшчэ жывуць, напамінае аб сваёй наяўнасці.

Толькі ў краіне матэрыялізму, у краіне камунізму, там, дзе ня вераць у існаванье людзкое души, там магілы людзей страцілі ўсякае значэнне. Бо якое ж можа мець значэнне съмерць для чалавека, які ня мае души? Там закопваюць чалавека так, як закопваюць паўшага зьвера, і ніякія пасьмертныя чэсьці яму не аддаюцца.

Ці мы таксама коцімся па гэтым шляху? Ці наш памёршы сябра больш нас не цікавіць? Ці нават у адзіны дзень у гдзезе, які ўвесе хрысьціянскі съвет пасъвячае памёршым, ня можам знайсьці вольнае гадзіны часу на тое, каб паехаць на магілу сябра? Вялікі нам сорам! Няхай ягоная пакутная душа будзе нам съведкам і судзьдзёй.

H. M.

№ 19, 1950 г.